

MOLNÁR ESZTER EDINA

**Testvér és háború.
Balázs Béla és Bauer Ervin az első
világháborúban**

Az első világháború emlékezetének egyik legmarkánsabb és megingathatatlanak tűnő toposza a háború kitörését kísérő tömeges lelkesedés,¹ ami leglátványosabban örömnepszerű felvonulások, spontán gyülekezések, éneklések és katonabúcsúztatások formájában mutatkozott meg Európa-szerte. Az esemény- és hadtörténetre koncentráló történetírás számára ezek a jelenségek a társadalom egységét és a háború támogatottságát voltak hivatottak alátámasztani. A háború melletti kiállás tehát nem önmagában volt érdekes, éppen ezért nem is igényelt különösebb kifejtést, s nem is kérdőjeleződött meg. Nagyon úgy tűnik, hogy az egyes nemzetek első világháborús történetírása a korabeli háborús propaganda által kreált és következetesen sulykolt kép kritikátlan átvételével évtizedeken át maga is hozzájárult a lelkesedés mítoszának fenntartásához. Az 1970-es évektől mindinkább előtérbe kerülő társadalomtörténeti megközelítés azonban már nem siklik át ezen a közhelylyé lett, de utólag mégiscsak különösnek tűnő momentumon. A kérdéssel részletesen foglalkozó történeti munkák egyetértene abban, hogy a fővárosok és a nagyvárosok nagyjából az összes országban a háborús lelkesedés néhány kollektív meg-

¹ Wolfgang Kruse megfogalmazásában: „Csak kevés olyan képzet van, amelyik oly mélyen rögzült volna történeti tudatunkban, mint az 1914-es háborús lelkesedés.” Idézi: Jochen BÖLSCHKE: „Pörölycsapás a szívre és az észre”. In: Stephan BURGENDORFF–Klaus WIEGREFE (szerk.): *Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 53.

nyilvánulásának színhelyei voltak, a vidéki lakosságot viszont aggodalommal töltötte el a mozgósítás. Ráadásul a nagyvárosok sem mutattak egységes képet, a munkásokat a kutatók mindegyike kivonja az éljenzők köréből, amit véleményük szerint tipikusan a fiatal középosztálybeliek, többnyire diákok és jelentős számban értelmiségiek alkottak.² S ha ez így van, felmerül az újabb kérdés: miért éppen ők voltak a leglelkesebbek, vajon mit vártak a háborútól?

Ugyanakkor jellegéből adódóan ez a behatárolás sem lehet egészen pontos, az összkép ennél minden bizonnyal jóval színesebb volt. Egyrészt találunk háborúpártiakat a fenti körön kívül is, illetve a körön belüliek közt is számos ellenpéldát ismerünk. Maga a lelkesedés sem volt egyforma: a hivatalos diskurzusban megjelenő háborús értelemadások széles repertoárjából ki-kí a maga ízlése és preferenciái szerint válogathatott, de ezeken túl különféle személyes motivációk és frusztrációk, személyiségbeli vonások is lelkesedésre, esetleg a szellemi mobilizációban való részvételre bírhatták az egyes szereplőket. Valójában ezek a különböző súlyjal jelen levő motívumok mindig egyedi és dinamikus, időben is örökké változó³ mintázatot alkotnak. Természetesen ugyanez a komplexitás vonatkozik a háború elutasítására is. Emiatt az összetettség miatt a háborús viszonyulások többnyire egyneműséget és legalábbis ideiglenes állandóságot sugalló „címszavai” (elfogadás, támogatás, kiábrándulás, ellenzés stb.) önmagukban alkalmatlanok a történelmi szereplők érzés- és gondolatvilágának megvilágítására, az esetleges önellentmondások, önbecsapások, következetlenségek

² Franciaország vonatkozásában például: Jean-Jacques BECKER: *1914, comment les Français sont entrés dans la guerre*. [1914, ahogyan a franciák a háborúba léptek.] Presses de Science Po, Paris, 1977; valamint Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Annette BECKER: *1914–1918, az újraírt háború*. L'Harmattan-Atelier, Budapest, 2006. Németországéban: Jeffrey VERHEY: *The spirit of 1914: Militarism, Myth and Mobilization in Germany*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000. A hazai történészek közül SZABÓ Dániel: *A történetírás és a világháború* című cikkében (*Magyar Tudomány*, 2014/11. 1312–1317.) utal a problémára.

³ Ehhez lásd például: GYÁNI Gábor: Augusztus és október között félúton. In: EGRY Gábor–KABA Eszter (szerk.): *1916 – a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2017. 13–25.

felderítésére, ahogyan a döntések és egyéb megnyilvánulások mögötti kételyeket és vívódásokat is elfedik. A háborúhoz való viszony és annak változásai tehát kizárólag személyes források mikroszintű elemzésével világíthatók meg.

A tanulmányban egy középosztálybeli értelmiségi testvérpár, az író Balázs Béla és a biológus Bauer Ervin háborús részvétele és reprezentációi, azok alakváltozásai kerülnek a fősze-repbe. Meglehetősen eltérő lelki alkatuk⁴ miatt sosem alakult ki közöttük igazán jó testvéri kapcsolat, de épp amiatt és az azonos szocializációs közeget jelentő család és közösen töltött gyerekkor okán érdemes lehet őket együtt vizsgálni. Balázs és Bauer különbsége jó példa arra, hogy azonos háttér mellett az egyéni vonások mennyire változatos, egymáshoz képest akár végletesen eltérő háborús viszonyulásokat eredményezhettek.

Mint látni fogjuk, mindketten jelentettek meg háborús írásokat; ami azt jelenti, hogy a testvérpár mindkét tagja részt vett a szellemi mobilizációban, függetlenül attól, hogy hogyan gondolkodtak és milyen véleményt közvetítettek írásaikban a háborúról. Azaz nem csak az író, de a tudós is fontosnak tartotta az általa képviselt értékek megjelenítését a háborús diskurzusban, még akkor is, ha csak sejtetett, de nyíltan nem foglalt állást.

⁴ Ezt az eltérő lelki alkatot már a választott hivatás is jól tükrözi: Balázs a szenzibilis, heves és könnyen lelkesedő művész, Bauer a racionális, csendes, higgadt, megfontolt tudós. Testvérük, Hilda sportolói attitűdjükben jellemzi így őket: „Herbert vad, mohó, fegyelmezetlen, nagy fantáziájú, Ervin [...] tudósnek készült (orvostanhallgató volt), lassú, mérlegelő, szisztéma szerint dolgozó.” – BAUER Hilda: *Emlékeim. Levelek Lukácshoz*. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1985. 99.

Testvér

Az író és filmesztéta Balázs Béla⁵ (1913-ig Bauer Herbert) 1884-ben, Szegeden született, elméleti biológus öccse, Bauer Ervin⁶ 1890-ben, Lőcsén. Hárman voltak testvérek (Hilda 1887-ben, Szegeden született), zsidó származású polgárcsaládban nőttek fel Lőcsén és Szegeden, édesapjukat 1897-ben elvesztették. Dr. Bauer Simon a szegedi állami főreáliskola tanára, az MTA levelező tagja volt, belépett az Árpád szabadkőműves páholyba, cikkeket írt szegedi napilapok és a *Pester Lloyd* számára, mindemellett Goethét, Schillert és Leibnizet fordított.

Balázs Béla a szegedi főreáliskola elvégzését követően a fővárosi egyetem bölcsészkarának magyar–német szakán tanult, ezekben az években kötött barátságot Kodály Zoltánnal, Lukács Györggyel és Bartók Bélával. Tanulmányutakat tett Berlinben és Párizsban, hazatérve tanárként helyezkedett el, miközben részt vett *A Holnap* antológiában, a *Nyugat* pedig rendszeresen közölte írásait. A háború kitörésekor – nem várva meg behívóját – önként jelentkezett katonai szolgálatra.⁷ A sorozáson ötdioptriás rövidlátás miatt alkalmatlannak találták, de kapcsó-

⁵ A háború végén csatlakozott a forradalomhoz, a Tanácsköztársaság idején a Közoktatásügyi Népbiztosság irodalmi osztályvezetője és vöröskatona lett. 1919 novemberében Bécsbe szökött; 1926-tól Berlinben, 1931-től Moszkvában élt, ahol színház- és filmművészeti munkát végzett. 1945 nyarán tért haza Magyarországra.

⁶ A Tanácsköztársaság bukása után előbb Bécsbe, majd Göttingenbe utazott, ahol az egyetemi klinikán kapott állást. Ezt követően dolgozott Prágában, Berlinben, majd 1925-ben Moszkvában telepedett le, ahol beválasztották az Állami Egyetem vezetésébe. Később a leningrádi Állami Általános Biológiai Intézet és Laboratórium Biológia–Fizika–Kémia Osztályának munkatársa, majd az intézet igazgatója lett. Ekkor írta fő művét, a *Teoreticyszkaja biologiját*, azaz az *Elméleti biológiát*. 1937. augusztus elején a Belügyi Népbiztosság szovjetellenes kémkedés és Németországgal való szimpátia vádjával őt és feleségét letartóztatta, majd következő év január 11-én mindkettejüket főbe lőtték. Bátyja, aki ekkor szintén a Szovjetunióban tartózkodott, letartóztatásuk után nyilatkozatot intézett a Komintern német szekciójához, amelyben testvérét emberileg és politikai nézeteit tekintve is megtagadta. – SIMON Zsuzsanna: *A lélek stációi. Kaffka Margit válogatott levelezése*. Nap Kiadó, Budapest, 2010. 419.

⁷ A B osztályú népfelkelők, azaz az 1878–1890 között születettek sorozására novembertől került sor.

latrendszerét mozgósítva mégis sikerült elérnie, hogy elvigyék: 1914 őszén a szabadkai 6. honvéd gyalogezred 54. menetzászló-aljával a déli frontra került. A mintegy két hónapos frontszolgálatnak súlyos szívbeltífus-gyulladás vetett véget; felépülését követően hátországi segédszolgálatra helyezték át Szabadkára. 1915 augusztusában szerelt le.

Balázs Bélának elköteleződése ellenére nincs sok háborús írása, a napi propagandából nem vette ki a részét; talán amiatt, hogy a – sok más mellett⁸ a példaadás és a hitelesség kedvéért – önként vállalt frontszolgálat és az annak konklúziójaként született *Lélek a háborúban* című kötet⁹ lényegében a katonai és a szellemi szerepvállalás maximumaként, a részvétel végső formájaként értelmezhető. A „hadinapló” egyes részei eredetileg az 1915-ös *Nyugat* első három számában *Menj és szenvedj te is!* sorozatcímmel jelentek meg, a folyóirat azonban elzárkózott ezek további közlésétől,¹⁰ s azt a Purjesz Lajos vezette, szabadkőműves háttérű, polgári radikális *Világ* vette át. Ezeken kívül a háború elején írt *Párizs-e vagy Weimar?*,¹¹ illetve a kötettel nagyjából egy időben megjelent, de korábbi nézeteit alaposan felülvizsgáló *A háború esztétikai veszedelmei* című cikkére¹² támaszkodhatunk. De legfőképpen személyes naplójára, amely hangvételében és gondolkodásmódjában nem, csak őszinteségében tér el a hadinaplójától.¹³

⁸ Ezekről részletesen lásd: MOLNÁR Eszter Edina: Az untauglich Balázs Béla hadba vonulása. In: ERDŐDY Gábor (szerk.): *Mából a tegnaptól. Képek Magyarország 19. és 20. századi történelméből*. ELTE TDI, Budapest, 2012. 75–89.

⁹ BALÁZS Béla: *Lélek a háborúban*. Balázs Béla honvédtizedes naplója. Kner Izidor, Budapest, 1916.

¹⁰ Balázs naplója szerint másvalaki miatt hagyták ki a következő számból, amit ő zokon vett, valójában a *Nyugat* ezzel egyidejű demobilizációja állhatott a háttérben. A *Nyugat* demobilizációjáról lásd: BALÁZS Eszter: Káprázattól az illúzióvesztésig: a háború jelentései a *Nyugatban* (1914. augusztus–1915. augusztus). *Médiakutató*, 2010. tavasz, 85–91.

¹¹ BALÁZS Béla: Párizs-e vagy Weimar. *Nyugat*, 1914/16–17. Forrás: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00158/05118.htm>. (Letöltve: 2018. 03. 04.)

¹² BALÁZS Béla: A háború esztétikai veszedelmei. *Népművelés*, 1916/3. 129–140.

¹³ „Gaál Sándor könnyen megsebesült, és nemsokára Pestre jön. Ki fog sülni, hogy hadinaplómban mi minden kitalálás van. Nemcsak eseménye-

Bauer Ervin a középiskolát Szegeden, majd orvosi egyetemi tanulmányait Budapesten és Göttingenben végezte. A szövektan és a kórbonctan érdekelte kiemelten, de természettudományokkal és matematikával is foglalkozott. 1914 elején, még szigorló orvosként ismerkedett meg Kaffka Margittal, akivel a tíz év korkülönbség és környezete, de legfőképpen bátyja ellenérzései dacára még ugyanazon év augusztusában összeházasodott. A világháború kitörését követően szinte azonnal megkapta behívóját, s mivel még éppen sikerült ledoktorálnia, katonavosként került az orosz frontra a békéscsabai 101-es gyalogezredbe. Négyheti háborús élet után, október első felében, három óriási furunkulussal a lábán a kassai kórházba utalták, ahonnan a hónap végén visszatért csapatához. Az év legvégén hazakerült, de február 10-én újra behívták. Április 2-án kiütéssel tifusszal a kassai kórházba vitték. 1915 novemberétől a háború végéig a temesvári katonai kórház patológus orvosaként teljesített szolgálatot. 1916. november 10-én véglegesítették harctéri szolgálatra való alkalmatlanságát. 1918 decemberében karjai közt halt meg felesége.¹⁴

Bauer Ervin háborús élményeit és gondolatait egyrészt az 1915. január 27. és március 25. között¹⁵ feleségének küldött naplószerű levelei, másrészt „háborús jegyzetei” őrzik, amiket a levelezés tanúsága szerint Kaffka Margit öntött irodalmi formába a *Nyugat* olvasói számára.¹⁶

ket, hanem belső élményeket is költöttem.” – BALÁZS Béla: *Napló. II.* Magvető Kiadó, Budapest, 1982. 40. (1915. március 31.) A hadinapló valóságtartalma egyébként nem befolyásolja a mentális reprezentációkra irányuló vizsgálódás eredményét.

¹⁴ Hamarosan újránősült, Szilárd Stefánia matematika–fizika szakos tanárnőt vette feleségül.

¹⁵ Az első néhány levelet még Budapesten írta, a február közepétől keletkezetteket útban a harctér felé, a február végi és a márciusi leveleket pedig már Galíciában, a második frontszolgálat idején.

¹⁶ A kettős szerzőségű harctéri írárok közül egyelőre kettőt ismerünk, mindkettő név nélkül jelent meg. (Szemben Balázs harsány kiállításával, amivel bevallottan „láthatóbb példa” kívánt lenni.) Az egyik szerzőségét az eredeti kézirat és persze a monogram azonosítja (DR. B[AUER] E[rvin]: Emlékek. *Nyugat*, 1915/7. Forrás: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>; letöltve: 2018. 03. 04.), míg a másikat – ezek hiányában – az abban leírt események és a szereplők neve (Háborús kóborlások. Kijegyzések egy katonai zsebkönyv-

Háború

Balázs Béla azok közé az elméleti emberek közé tartozott, akik számára a háború egy értékteremtő, a világ megújulását szolgáló nagy esemény és csodálatra méltó esztétikai tárgy volt. Különösképpen nem érdekelték a monarchia háborús céljai, a szerbek elleni büntető hadjárat; annak örült, hogy végre történik valami, ami felrázza ezt az álmos, idejétmúlt világot. Balázs hitt abban, hogy a háború a népek erkölcsi fürdője lesz, s ezért a megtisztulásért nem tartotta nagy árnak az emberélet feláldozását sem.¹⁷ Meggyőződése volt, hogy a háború csak a fejlődést szolgálhatja: „Ez a háború szent. Ami ilyen ész- és érzékbontóan nagy, ami így túlnő a látásunkon és ítéletünkön, az az örök elementumok világából való, még ha mi cselekedjük is. Szent kell, hogy legyen ez a háború, mert csak a világalakító elementumok örök törvénye támaszthat ilyen néprengést. Mert kocsmái verekedés lobbanhat fel privát vélemények különbségéből, de ahol hegyek omlanak egymásra, ott az egy örök törvény dolgozott és áhítattal feküdnénk alája, még ha minket temetne is el. És mert örök természettörvény munkája, tehát értelme van, mert a természetben nincs olyan halál, mely ne az életet szolgálja és nincs a történelemben olyan háború, mely vérözönével végül is ne az evolúció számára mosna árkot.”¹⁸ A fejlődést pedig a világháború kitöréséért is felelős 19. századi nacionalizmusok helyébe lépő 20. századi internacionalizmus-

ból. *Nyugat*, 1914/23. Forrás: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>; letöltve: 2018. 03. 04.). Mindkettő az első frontszolgálat élményeit örökíti meg, a korábbi 1914 őszéről, a későbbi 1914/1915 teléről szól.

¹⁷ Balázs személyes naplója szerint az élet önmagában nem érték, csak alkalom értékek teremtésére; s esetleg éppen a halál, mint az életnek egy aspektusa, produkálhatja a legnagyobb értéket. Sőt, hadinaplójában egyenesen azt állítja, hogy „az emberi szépségek koronája az életkockázatás egy ideáért, egy szándékért, bármiért. Mert csak az döntő, hogy egész létét egy centrumba tudja összerelni az ember. Az elmozdult, szétlapult életet egy percben, egy lapra feltornyosítani, ez a legnagyobb élmény. Nem lehet soha olyan szépen élni, mint amilyen szépen meghalni lehet.” – BALÁZS Béla: Csendes, esti dialógus a hercegnővel. [Menj és szenvedj te is III.] *Nyugat*, 1915/3. Forrás: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>. (Letöltve: 2018. 04. 03.)

¹⁸ BALÁZS Béla: *Párizs-e vagy Weimar?* I. m.

ban látta, aminek megvalósítását elsősorban a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia nagy missziójának tekintette: „a monarchia nagy kísérleti állomása lesz a közelgő internacionalizmusnak és a Habsburgok országa készül legalkalmasabb talajnak a szocialista álmok elébe”.¹⁹ Balázst tehát valószínűleg éppen amiatt nem foglalkoztatták a propagandában ezerszer hangoztatott háborús célok, mert ő maga a szerbek megbüntetése vagy a barbárság elleni védekezés helyett ebben a vízióban látta a monarchia legfontosabb háborús szerepét.

A háború „vérfrissítő” hatásáról szóló gondolatok korántsem voltak kivételesek a háborús retorika érvrendszerében: a hadüzenetet követően a hazai sajtóban is pillanatok alatt megjelentek az efféle meggyőződést hirdető propagandacikkek. Kosztolányi *A Hét*nek szóló megfogalmazásában például: „A mai ember – az üvegházban felnőtt, sápadt, teát szűrőcső – örömmel köszönti az egészséges brutalitást. Hadd jöjjön a vihar, és söpörje ki szalonjainkat. Csak valljuk be, hogy sok szemét van benne, és nem nagy kár azért, amit elpusztít. Mi eddig nem láttuk önmagunkat. Ha őszintén számot vetünk és mélyére nézünk posványos és podagrás társadalmunknak, észre kell vennünk, hogy az 1870-től 1914-ig terjedő kor nem visel majd valami nagyon díszítő jelzőt a leendő történész és társadalombölcész előtt, s fanyalgó udvariassága, hamisított biedermeier szalonja, cukros, minden őszinteség nélkül való érzelgőssége egykor gyűlölt komikum lesz minden értelmes ember szemében. [...] Ki sajnálja a régi »kultúra«-t? Legyen áldott a változás, az újság, a jövődőt kelesztő véres kovász.”²⁰ S úgy tűnt, hogy a háború kitörésével máris látható volt valamiféle változás: „Az emberek már a háború első fuvallatára fölszabadították magukat buta nyűgök és egészségtelen kötelékek alól, amelyek eddig csak megbénították őket.”²¹

A háború elején szintén nagyon lelkes Csáth Géza 1914 utolsó napján kelt csalódott hangvételű privát sorai is hasonló várakozásról tanúskodnak: „Egy ábránddal szegényebb lettem.

¹⁹ BALÁZS Béla: *Csendes, esti dialógus a hercegnővel*. I. m.

²⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső: Véres kovász. *A Hét*, 1914. október 4. 602.

²¹ Uo. 601.

Azzal a hittel, hogy háború esetén az emberek megváltoznak, jobbak lesznek, jóindulatúak lesznek, szívesek, kedvesek egymáshoz és főleg kötelességtudók minden izükkal, ügyesek, okosak, belátók, hiúságukat a köz érdekében, a cél érdekében levetkezők. Nem ezt tapasztaltam. Az emberek ma is komiszaknak, irigyeknek, lustáknak, butáknak, hiúaknak, belátást nem tanúsítóknak mutatják magukat. Ez volt a legfájdalmasabb tapasztalat.”²²

Az értékteremtő háború vagy a háború mint tisztítótűz gondolata a nyugati kultúra jövőjével kapcsolatos századvégi peszsimizmuson alapszik. Robert Wohl amerikai történész generációs elmélete²³ szerint a „generation of 1914”, azaz az 1880-as és 1890-es években születettek (köztük Balázs és Bauer) alapelményét nemcsak a világháború átélése adta, de felnőtté válásuk egybeesett a háborút megelőző két évtized technikai fejlődésével, gyökeres társadalmi és politikai átalakulásával, a 20. század megszületésével. Tisztában voltak azzal, hogy ez a század egészen más lesz, mint az előző, miközben tartottak tőle, hogy egy hanyatló világba születtek. Lázadtak a kényelem, a modern élet kiszámíthatósága ellen, veszélyre és kockázatra vágytak, az élet realitásával való brutális találkozásra.²⁴ Mindeközben spirituális megújulásról és egységes, konfliktusmentes közösség-

²² Csáth Géza levele Brenner Dezsőnek. In: Csáth Géza: *Emlékirataim a nagy évről*. Lazi, Szeged, 2005. 170.

²³ Robert Wohl: *The generation of 1914*. Harvard University Press, Cambridge, 1979.

²⁴ Jól mutatja ezt a megcsömörlést a következő idézet Tolnay Károlytól, aki Fülep Lajost, a Vasárnapi Kör egyik meghatározó alakját tekintette követendő ideáljának: „A lipótvárosi milieu; az úgazdag lakások... Tágas, kényelmes szobák. A cinikus, semmiben sem hívó osztálytársak és a Polacsek ruhák, az evés fontossága (Gerbeaud). [...] Atya puritanizmusa, szigora, tisztessége és becsülete, eldugott jósága. Anya imbolygása, lazasága, félművésziessége (költészet-zene), szentimentalizmusa. A megváltás kezdete 13 éves koromban hirtelen jött. [...] A művészet lett idolom. Így minden elő volt készítve ahhoz, hogy megjelenjen életemben az igaz »Mintakép«, a »Megváltó«, és szakítsak végleg a determinációval. [...] Kezdttem ennek a mintaképnek a hatása alatt átgýurni saját életemet. Persze ez csak negative volt lehetséges, amíg otthon éltem. Vagyis: megvetéssel néztem most már a polgári jómódot, a gazdag étkezéseket, a luxust, ami körülvett. Vonzott a szegénység, mert az »más« volt, talán igazabb.” (Lapok a „Mindenes könyv”-ből. Tolnay Károly levelezéséből és naplófeljegyzéseiből [III]. LENKEI Júlia. *Holmi*, 2003/3. 370–371. Idézi: GYÁNI

ről ábrándoztak²⁵ – s mint látni fogjuk, Balázsnál és Bauernél is kiemelten fontos szerepet játszott a közösséghez való viszony. A századvég Budapestjét vizsgálva erre a jelenségre használja a modernizmus kifejezést Gyáni Gábor, amit a modernitásnak többé-kevésbé megfelelő művészeti, kulturális jelenséggént, a modernizációt kísérő, arra legfeljebb csak reagáló intellektuális érzékenységgént definiál.²⁶

Európa-szerte megjelentek a régi világból itt maradt hivatalos, konzervatív művészettel szakító progresszív, modern művészeti törekvések.²⁷ Majd hamarosan felléptek a régi értékek teljes lerombolására és a művészi formanyelv radikális megújítására törő avantgárd irányzatok is, amelyek képviselői előszeretettel nyúltak a 20. századi ember elidegenedtségének témájához. Nyugat-Európában – gondoljunk csak a futurizmusra – létezett egy szélsőséges, korántsem általános elképzelés is, amely szerint a hanyatló civilizáció megmentését, a spirituális megújulást egy hirtelen trauma hozhatja el; egy háború, amely elsöpri a kényelmes, modern élet sallangjait, megmutatja az élet valódi arcát, és végül megteremtí az új, etikus embertípust.

Mindenesetre a hazai szellemi életben a háború kitörését megelőzően biztosan nem volt markánsan jelen ez a motívum.²⁸ Wohl gondolatmenetének azon része viszont, hogy – Hatos Pál megfogalmazásában – „a nemzedéki panasz, az erő és a fiatal-

Gábor: Modernitás, modernizmus és identitásválság: a fin de siècle Budapest. *Aetas*, 2004/1. 140.)

²⁵ Robert WOHL: I. m. 209.

²⁶ GYÁNI Gábor: *Modernitás, modernizmus és identitásválság*. I. m. 131.

²⁷ A magyar irodalmi életben a „moderneke”, „újítók”, „holnaposok”, „forradalmárok” és az „öregek”, „régiek”, „reakciósok” közti vitában nyíltan és következetesen szerepet kapott a generációs érvelés. Erről részletesen lásd: BALÁZS Eszter: *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugaton és a Nyugatról 1908–1914*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 75–83.

²⁸ A valamikor a közeli jövőben mindenképpen bekövetkező nagy európai háború gondolata a dualizmus kori hazai sci-fi irodalomban is rendre megjelent, de ezen művek középpontjában inkább a háborút és a társadalmi egyenlőtlenségeket megszüntető technikai fejlődés nyomán bekövetkező nemzeti felemelkedés állt. Erről lásd részletesen: VERES Miklós: A nagy háború gondolata a dualizmus kori utópisztikus és sci-fi irodalomban. In: MAJOROS István (szerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. ELTE BTK, Budapest, 2015. 475–486.

ság kultusza maguk is tevékenyen konstruálták a háborúhoz eleinte majdnem egyetemlegesen kötődő regenerációs várakozásokat”,²⁹ hazánk vonatkozásában is helytállónak tűnik. A háború csodálatát, értékteremtő voltának hangoztatását érdemes persze a 21. század perspektívája helyett a 19. század felől nézni, amiben 1815 óta Európa háborúi mind rövidek voltak, hatásaikban progresszívek, emlékezetükben pedig heroikusak.

Természetesen korántsem volt általános érvényű ez a modell, de a fenti attitűd jellegzetes volt, és alapjaiban határozta meg az 1880-as és 1890-es években született értelmiségi fiatalok háborúhoz való viszonyát. Utóbbi természetesen ennek ellenére is rendkívül sokszínű volt, amint arra az alábbiakban is látunk majd példát. Az eddig elmondottak viszont magyarázatul szolgálhatnak a fiatal értelmiség háború eleji lelkesedésére és a szellemi mobilizációban való aktív részvételére.

A valóságos háború traumatikus tapasztalata aztán jellemzően csalódást és kiábrándulást szült, amit ezeknek a várakozásoknak a kudarca csak még inkább felerősíthetett.³⁰ De ahogyan a háborúhoz való viszonyulás is sokféle lehetett, úgy a háborúba vetett hit megingása, az ahhoz fűzött remények szertefoszlása miatti csalódás is máskor, más ütemben, másféle tapasztalat és belátás mentén valósult meg.

Balázs Béla a háború előzetesen remélt pozitív civilizációs hatásairól már mint megvalósult eredményekről számolt be hadinaplójában a rövid kis frontélet után; úgy tűnik, a várakozás és a valóság találkozása benne nem keltett csalódást. Saját bevallása szerint egyébként alig akad katona, aki nála kevesebbet tapasztalt volna a front borzalmaiból, mint ő.³¹ Meglátása szerint a századelő elkényelmesedett polgári világából kilépve a front viszonyai közt az értelmiségiek is találkozhattak az élet igazabbnak tartott, egyszerűbb aspektusaival; sokan rácsodálkoztak arra, hogy így – a civilizált létezés alapvetőnek hitt kellé-

²⁹ HATOS Pál: A nemzedék tapasztalata. A generációs feszültség történeti színeváltozásai az első világháborúig. *Kommentár*, 2010/2. 38.

³⁰ Uo. 38.

³¹ BALÁZS Béla: *Napló*. I. m. 27. (1915. március 19.)

kei nélkül – is tudnak, sőt, talán még teljesebben tudnak élni.³² Megtanulták a dolgok igazi értékét, beláttak a civilizáció színfalai mögé, és valóban visszatértek a létezés primitív alapjaihoz. Wohl szerint egyébként az efölötti öröm csak egy olyan társadalomban képzelhető el, amelyik már eljutott arra a pontra, hogy a civilizáció teherként nehezedik az abban élőkre.³³

Ahogy Balázs írja, a katona megtanulja értékelni a megszkott körülmények között evidensnek tartott, s ezért észrevétlenségbe burkolózó dolgokat, mint például egy lakást, egy házat, ami az otthont jelenti. De a fronton felértékelődik egy viskó is, ahol az ember meghúzhatja magát, s „furcsa meghatottsággal nézi”, miután „már három hétig támaszkodott a szabad szélnek, bozótban bujkált, mint a dúvad, a sátorlap volt egyetlen fedele és megszerette a sarat, mert az puhább derékalj”.³⁴ Balázs szerint – ellentétben Csáth véleményével – a háború (minden szörnyűsége ellenére persze) magából az emberből is a legjobbat hozza ki, aminek az okát a bajtársiasság megélésében és a közös veszélyben való osztozásban látja: „Testi erő, tehetség, tudás, rend, kötelességtudat itt a harctéren normák, melyeket minden bakából kifacsar a lelkiismeret, ha száz embernek az élete függ a teljesítményétől.”³⁵ A bajtársiasság nem egyenlő ugyan a polgári világ barátságával vagy épp kollegiális viszonyával, de a bajtársi összetartozás némiképpen pótolhatta a másik emberhez kötődés otthon hagyott formáit.

Balázs Béla a hadinapló, tehát a kötetté szervezett háborús írások kiadásának évében, kevéssel annak megjelenése előtt írta meg *A háború esztétikai veszedelmei* című cikkét a *Népművelésben*. Ebben tételelesen megcáfolta minden korábbi érvét: belátta, hogy a háború egy esztétikai csalódás csupán, az élet hasonlata (mert magában foglalja a küzdelmet és a célt, az akaratot és az áldozatot, az elbukást és a pusztulást), amely

³² Csáth vitatkozott volna vele, ő kifejezetten szenvedett ezek hiányától – ugyanakkor ő maga is megtanulta valós értékük szerint értékelni az élet dolgait. (Lásd a már idézett levelet: CSÁTH Géza: *Emlékirataim a nagy évről*. I. m. 170.)

³³ ROBERT WOHL: I. m. 221.

³⁴ BALÁZS Béla: *Lélek a háborúban*. I. m. 62.

³⁵ Uo. 69.

párhuzamos képként azonban soha nem érintkezhet a valósággal, s mivel „egy másik szférából ültetjük át az élet síkjára [...], hazug lesz és gyilkos”.³⁶ A háború szépsége tehát nem más, mint értelmetlen halálok.³⁷ Mindezek ellenére meggyőződése maradt, hogy szükség volt a fronton átélt személyes tapasztalatokra ahhoz, hogy visszatérve a pokolból, hitelesen és joggal beszélhessen arról: „Mindenki inkább jajgathat a háború szörnyűségén, mint a katona a lövészárookban. Ez férfi szemérem. De most, hogy e sorok írója megint békés biztonságban ül íróasztala előtt és emlékezik, most a *mások* szenvedése hangos váddá sűrűsödik benne.”³⁸ Egyébként már a *Lélek a háborúban* lezáró szakaszában is bevallja korábbi tévedéseit, de döntését abban sem bánja meg. Érdekes, hogy bár a „cáfolat” közlésének szükségét ő maga is érezte előre, a hadinapló kiadásától mégsem állt el; ennek megfelelően a kötet fogadtatása – a már jórészt demobilizálódott irodalmi közegben – meglehetősen fagyos volt.³⁹

Ha az itt vizsgált írások szerzőit nem ismernénk, csak magukat a szövegeket, aligha találnánk ki, hogy egy testvérpártól származnak. A háborúról alkotott lehetséges vélemények két egymástól legtávolabb eső típusát képviselték; mégsem függetlenek egymástól egészen: néha mintha éppen egymásra, a közöttük feszülő ellentétekre reflektálnának. Balázs Béla érvrendszerében, amit az önkéntes katonai részvétel mellett állított fel, fontos szerepet kapott az alkalmatlanság miatti szégyenkezés: „nem vagyok a »kettő-három nyomorult közül« való, és röstellek itthon maradni”.⁴⁰ Öccse, akinek behívására ráadásul mindjárt a háború elején került sor, az alkalmasság legláthatóbb ellen-

³⁶ BALÁZS Béla: *A háború esztétikai veszedelmei*. I. m. 133.

³⁷ Ugyanerről írt a hadinapló befejező részében, helyenként szó szerinti az egyezés. (BALÁZS Béla: *Lélek a háborúban*. I. m. 133–134.)

³⁸ BALÁZS Béla: *A háború esztétikai veszedelmei*. I. m. 129. (A cikkben megfogalmazott cáfolatokról lásd: MOLNÁR Eszter Edina: I. m. 87–88.)

³⁹ „Jászi Oszkárék valami látogatáson voltak délután, és avval üdvözöltek. »Nahát, téged hogy gyűlölnék!« Mi ez? Az emberek dühöngenek. Mert kiírtam a könyvre, hogy honvédtizedes, mert az van a címszalagon, hogy az első katonairó naplója. Csupa tény – csupa igazság. De már az is reklámpóz volt, hogy elmentem önként. Az is, hogy halálos beteg voltam. Ha elestem volna, az lett volna a legnagyobb szélhámosság.” (BALÁZS Béla: *Napló*. I. m. 166.)

⁴⁰ Uo. 9. (1914. augusztus 12.)

példájává válhatott a szemében. Márpedig Bauer Hilda szerint Balázs mindig is féltékeny volt fivére sportsikereire, állítólag az *Álmodó ifjúságban* sajátjaként ábrázolta Ervin kvalitásait.⁴¹ A hadinaplóban nyíltan is megjelenik ez az összehasonlítás, bár inkább sógornőjével szemben érzett lelkiismeret-furdalásként; de tekintve, hogy mennyire rossz volt a viszonyuk, különösen ekkoriban,⁴² ez a póz aligha lehetett őszinte: „De lám tegnap búcsúzott az öcsém és én nem tudtam síró feleségét megvigasztalni. Mert amíg engem lát nem érezheti emberi fátumnak, ami vele történt. Igazságtalan, személyes inzultus marad ez számára, amíg én itt vagyok. Ugye, az egyetlen, amit érte tehetnék az volna, hogy én is elmegyek az öcsémmel?”⁴³

Annak ellenére, hogy nem volt író, Bauer is igyekezett nyilvánosan hangot adni saját háborús meggyőződéseinek – talán a lelkesítő írások ellensúlyozásaként, s helyenként mintha éppen bátyja gondolatait kritizálva. A Kaffkának írt naplólevelekben többször hangot ad az Ignotusszal való egyet nem értésének, egy másik helyen az első perctől pacifista Lengyel Menyhértnek ad igazat „Herberttel és Móriczcal szemben”.⁴⁴ Testvéréről több szó nem esik ugyan, de Móriczcal kapcsolatban több alkalommal is utal arra, hogy vitacikket készül írni annak háborús írásaira reflektálva. A név nélkül megjelent *Háborús kóborlások* harctéri leírásai közt váratlan fejtegetésekbe kezd: „Valami tárcaféle azt magyarázza, hogy a háború üdítő és tisztító fürdő a mai férfinemzedéknek, mely csömörig túltellett kultúrával és fölösen, csömörig élt az asszonnyal, itt mind a kettőtől felszabadul. A szokott budapesti látás – maguk szerint ítélni a világot. [...] És ami a háború, a tömegélet »misztikumát« illeti, ez csakugyan rossz, pesti írók találmánya. A háború – ha van –,

⁴¹ BAUER Hilda: I. m. 60.

⁴² Balázs helytelenítette öccse házasságkötését Kaffkával, egyrészt annak korábbi sikertelen házassága, másrészt a köztük lévő jelentős korkülönbség miatt. A 24 éves kort ekkor még be nem töltött Bauer gyámja Balázs volt, ami azt jelentette, hogy a házassághoz szükség volt a beleegyezésére, de ő vonatkozott azt megadni.

⁴³ BALÁZS Béla: *Lélek a háborúban*. I. m. 29.

⁴⁴ Bauer Ervin naplója. In: MOLNÁR Eszter Edina (szerk.): „...az irodalmat úgyis megette a fene”. *Naplók az első világháború idejéből*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2015. 131. (1915. február 3.)

úgy látszik, elkerülhetetlen rossz ma még. – De a legprózaibb, legunalmasabb realitás, tarkázva életveszedelmekkel, melyek tudata súlyosan lehangoló mindig. [...] Jaj, egy jó könyv nem is volna utolsó dolog mostan!... Egy egész könyvszekrény, egy terített teásasztal otthon, az ő süteményeivel, az ő zöld pongyolájával, s ahogy a csészét nyújtja! Aztán egy szép, német Institut tágas laboratóriuma... a sok csillogó epruvetta, színes folyadékok, mindenféle vegyi szagok a levegőben s egy pompás, tökéletes szériametsző instrument. Egy apró kis főstött preparátumon, két üveglap közt mennyivel több »misztikum« található! Ha már éppen az kell!”⁴⁵ Bauer leírásában egyébként nemcsak ő, a katonák is vágyódnak a polgári környezet után, ahelyett, hogy az élet valódi értékeihez való visszatérésként élnék meg a katonáskodást: „S itt a kastélyban most szőnyegek vannak, párnás bőrszékek, függönyök. A tisztek a szekrényekből mindent kiszedtek, megmarkolásztak, megszagoltak gyerekes mohósággal.”⁴⁶

Bauer háborúellenességében bevallottan nagy szerepet játszott aktuális élethelyzete: félt attól, hogy elveszíti épp csak megtalált boldogságát, s ez lényegében az azt megakasztó háború ellenségévé tette. A fenti idézet folytatása mindemellett tudós érdeklődést és olyan lelki vonásokat is sejtet, amelyek – kiábrándult kortársaihoz hasonlóan – őt is a háborúért lelkesedők táborába sodorhatták volna: „Az egyesre nézve sok függ attól, élete mely pillanatában érte ez a háború-katasztrófa: hogy volt helyezkedve momentán életsorsával, anyagiakkal, sikerrel, pozícióval, munkával, asszonnyal szemben! Nekem a munka most ígért legtöbbet, s a »jó« szerelemre is most találtam. [...] Miután kamaszkorom óta állandó, belső levertséget okozott nekem az élet, az életem *abszolút* értelmetlen volta; mostanában kész voltam szemet hunyni sok kérdés előtt, és megnyugodni benne, hogy *relatív* értelme számomra a munkám iránti érdeklődés, és az a tapasztalat – mely meg nem csalt idáig, csak erősödött –, hogy ezzel az asszonyemberrel együtt lenni nekem mindig

⁴⁵ BAUER Ervin: Háborús kóborlások. In: MOLNÁR Eszter Edina (szerk.): „...az irodalmat úgyis megette a fene” I. m. 85–87.

⁴⁶ BAUER Ervin: *Háborús kóborlások*. I. m. 91.

megnyugtató, szégyentelen, kintalan és minden lelki-vonásom szerint kielégítő. [...] nagyon rosszkor jön nekem, ha most meghalok! Tavaly, tavalyelőtt nem is gondoltam volna ilyenre, s a háború »érdekelt« volna, mint valami sohasem látott színjáték és sok emberi adat.”⁴⁷

De a front brutalitásának megtapasztalása fényében Bauer szövegeinek hangvétele is megváltozott: az elvi elutasítás a szenvedésektől megtört férfi fájdalomával telt meg.⁴⁸ A háború elején még – épp csak utazván a frontra – magabiztosan tekintett a jövőbe: „Megnyugtató, hogy az idegeim jók s az ütközetek lármáját, a veszély próbáit bizonyosan állni tudom; sem félelem, sem magasabb foka, az idegsokk nem fenyeget. Hála a sportoknak, amikben éveken át kedvem telt, menetelés, fáradtság nem fog ki rajtam; természetből nem vagyok külsőségekben kényes, a kultúra fényűzési cikkei hosszabb ideig minden lelki depresszió nélkül mellőzhetem. A nagy gyakorlatra úgy emlékszem, mint egy jó turistaútra. A sebesült, a szenvedő, halott emberek látványa rám mint orvosra nem »borzalmas« a szó laikus értelmében.”⁴⁹ Magabiztossága hamar összetört, későbbi írásait a folytonos félelem, a kultúra sokszor kínzó hiánya és a szenvedőkkel való egyetemes együttérzés hatja át. A fázással és reszketéssel kísért állandó halálfélelem és a bevallott, sőt az élni akarásért büszkén viselt gyávaság a naplólevelek alapélménye lett. Menetelés vagy menekülés közben a megalázottság és a szégyen érzései közé az ezek elleni végtelen lázadás vegyült:

⁴⁷ Uo. 78.

⁴⁸ Balázssal szemben Bauert kínozták az emlékek felidézése: „Már hazajöttem néhány hete, betegem. Beleszokva a természetes életkörnyezetbe, az otthonba, tudva és látva életem vágyainak valódiságát: szerelmemet, a könyveket, a meleg szobát – mint egy hosszú, súlyos lidércálmom képei támadnak fel a háborús emlékek egy-egy eset, egy-egy kép alakjában. Én, ki élek, gondolkodom, szeretek, olvasok, ki most itt otthonában veled él, mint egyetlen elképzelhető légkörben – én voltam az, ki tényleg ott voltam, láttam e képeket, és nem csak egy betegségtől meggyötört lelkem torzszülöttei azok – alig tudom magamnak elhinni. Valóban sokkal súlyosabban nehezedtek azok az én lelkemre, semhogy azokat úgy elevenen le tudtam volna pontosan írni.” (BAUER Ervin visszaemlékezése. In: MOLNÁR Eszter Edina [szerk.]: „...az irodalmat úgy is megette a fene” I. m. 93.)

⁴⁹ BAUER Ervin: *Háborús kóborlások*. I. m. 77–78.

„Így kell, mint egy nyúlnak, szaladnom fejvesztetten, meghajlott gerinccel – és ott szemközt emberek serege céloz rám, hogy elejtsen. Így sunnyogva és loholva – és bensőmben a pillanatokhoz imádkozva kell lopnom az életemet, melyhez minden igaz jogomat érzem.”⁵⁰

Közösség

A bajtársiasság a társadalmi keveredés szempontjából is egészen új tapasztalatot jelentett. A hétköznapi élet rendes körülményei között a különböző társadalmi rétegek fiataljai ritkán találkoztak, vegyültek egymással, de itt minden tekintetben, halálukat is beleértve, egyenlővé váltak. Sokak számára „a harctér egyenlősítő ereje” volt az egyik legfontosabb a háború által teremtett értékek közül. Balázs Béla élvezettel vegyült el a sokféle ember hirtelen egyformaságában: „Áthidalhatatlan kasztok lelki keveredését látom, sohse érintkezett felületek termékenyülnek meg egymáson. Soha máskor és máshol nem találkozó emberek intim dialógusait hallok és roppant távolságokról összevezetett és összefont lélekszálak csodálatos szőnyege szövődik itt egy szerémségi kukoricás rejtekében. [...] A háború lehántotta rólunk az összes felület-különbségeket és kipreparálta alóla, mint finom, lüktető, érzékeny lényt, a lélek egyéni sajátosságát. Ezért a látványért érdemes élni. És végre is azért vállaljuk a halált, amiért élünk.”⁵¹ Wohl szerint a differenciálatlan tömeggel való egybeolvadással ráadásul azt érezhették, hogy a front megszabadítja őket saját individualizmusuktól, és ezzel a létezés magasabb szintjére emelkedhetnek. A fronton értették meg igazán először a közösséghez való tartozás mélyebb érzését,⁵² amit Balázs Béla ekképpen fogalmazott meg: „Kilencszázhatvan ember lelkével voltam egy, testével voltam egy? Nemcsak gondo-

⁵⁰ DR. B[AUER] E[rvin]: *Emlékek*. I. m. (A visszaemlékezések azon része, amelyből az idézett részlet is származik, eredeti kéziratban nem, csak Kaffka átfogalmazásában maradt fenn.)

⁵¹ Uo. 71–72.

⁵² Robert WOHL: I. m. 220.

lattal, hittel, szeretettel, hanem *fizikailag*: idegekkel és erekkel, az öntudatalatti életösztönök közösségével. [...] nem kitérés és kaland volt, hanem valóban más lélekkel élt másik élet.”⁵³ Vagy egy másik helyen ugyancsak a hadinaplóból: „Taps és éljen... Az utca ünnepe bennünket. Kábult agyamban elszabadult asszociációk: taps és éljen... premierjeim estéi. De akkor nekem szólt a taps. Most engem a csukaszürke ezer között a harmadik sorban senki se lát. Mégis milyen egyforma a megindultságom. Mert *akkor sem* éreztem, hogy nekem szól. A szentlélek lovagrendjének katonája voltam: fiatal regruta a harmadik sorban.”⁵⁴

Már eleve a harctér vonzása és Balázs Béla önkéntes hadba vonulása is a századelő elidegenedett emberének a közösségi élmény utáni vágyódása volt, amit az épp a háború előtti évben katolizált Baláznál csak tovább növelhetett az asszimiláció vágya: „Az én monomániás individualizmusom mindig lelkiismeret-furdalet okozott nekem. Semmi közöm és jussom a világhoz. Mert a világ az most a háború. Valami számkivetettségnek szégyene kezd fájni. Íme, ez az első érzés: magányosságom fájása. Semmi összefüggésem nincs társadalommal, fajjal, országgal, és hogy semmi tudásom sincs róluk. Mintha tartozást kellene lerónom és kapcsolatot teremteni avval, hogy egész valóm kockáztatásával részt veszek küzdelmében.”⁵⁵ Azt gondolta, hogy a közösségbe visszajutás eszköze a közös szenvedés átélése lehet: „A szenvedésükből vedd ki a részed, mert ez az egyetlen közösség. Menj és szenvedj te is!”⁵⁶ A Dosztojevszkijtől kölcsönzött gondolat jelentőségét jól mutatta, hogy egyenesen a *Nyugat*-beli sorozat címévé emelte. Később bevallja, hogy továbbra sem képes túllátni önmagán, végső soron még a háború felfokozott érzései és élményei is hidegen hagyták, és kívül maradt az emberi közösségen: „Mit mondjak még, mivel uszítsam magam érdeklődésre? Már ennél nagyobb valami csak nem történhetik emberrel? [...] ha még ez sem elég esemény nekem,

⁵³ BALÁZS Béla: *Lélek a háborúban*. I. m. 11–12.

⁵⁴ Uo. 57.

⁵⁵ BALÁZS Béla: *Napló*. I. m. 9. (1914. augusztus 12.)

⁵⁶ BALÁZS Béla: *Csendes, esti dialógus a hercegnővel*. I. m.

hogy lekössön, akkor egész életemre számkivetett vagyok az események világából.”⁵⁷

Hazatérését követően naplójában többször utalt arra a vágyára, hogy új intellektuális közeget kialakítva maga körül, rendszeres összejövetelek alkalmával élénk eszmecserét folytasson más művészekkel, filozófusokkal. Szükségét érezte annak, hogy a háború káoszában egymás segítségével közösen tájékozódjanak, s esetleg ez az új közeg iránytűje legyen abban, hogy megtalálja a megfelelő magatartást a háborútól felforgatott világban. „A modernizmus a tudományos diskurzusban az esztéták elidegenedéseként nyilvánult meg. A filozófusok és művészetkritikusok Vasárnapi Kör által egybefogott szűk csoportja a polgári modernitástól való elidegenedés extrém esetét képviselte. [...] Ki kívántak vonulni a világból, helyesebben arra törekedtek, hogy visszahúzódjanak a lélek belső világába, a szellem tiszta és ezoterikus birodalmába.”⁵⁸ Végül 1915-ben megalakult a Vasárnap Társaság (vagy Vasárnapi Kör),⁵⁹ amelyben egyértelmű volt a teozófiai gondolkodás felé való orientálódás. A haladó

⁵⁷ BALÁZS Béla: *Lélek a háborúban*. I. m. 91. 1938-ból visszatekintve így vallott erről a moszkvai *Új Hang Levelek a távolból* című rovatában: „Am éppen ezt az idealizált, egocentrikus magányt (melybe a művészetem is belefulladt volna előbb-utóbb) a háború megbontotta. [...] A fél emberiség roppant tömegszenvédeése kihúzott egyelőre igen komfortábilis magányomból. [...] Kihúzott az erkölcsi érzés erejével. [...] Az én erkölcsi érzésem elítélte volna az elefántcsonttorony »befelé« fordult, izolált magányát. Ez jele és bizonyítéka volt annak, hogy túlélte magát. [...] bármilyen ostobaság volt is hát az én háborúba menésem, akkor mégis ez volt az első lépés, mely egy alapvető tévedésből kifelé vezetett. Mert ez volt az első felütközése bennem az emberi szolidaritás, a társadalmi felelős kötelezettség érzésének. Ezután már nem kellett egyéb, mint megtudni és megérezni, *mi* a helyes emberi szolidaritás és *mi* az igazi társadalmi közösség.” (Idézi: VÖRÖS László: Balázs Béla odisszeája. *Tiszatáj*, 1984/8. 34–35.)

⁵⁸ GYÁNI Gábor: *Modernitás, modernizmus és identitásválság*. I. m. 139.

⁵⁹ A társaság összetétele folyamatosan változott, legfontosabb tagjai többek között Lukács György, Ritoók Emma, Fogarasi Béla, Lesznai Anna, Mannheim Károly, Hauser Arnold, Tolnay Károly, Gyömrői Edit, Polányi Mihály, Rényi Edit, valamint Balázs Béla, Hajós Edit és Hamvassy Anna voltak. (A Vasárnapi Körről lásd: KARÁDI Éva: Formával a káosz ellen. A Vasárnapi Kör a nyilvánosság elé lép a Szellemi Tudományok Szabadiskolájával. In: SZEGEDY-MASZÁK Mihály-VERES András [szerk.]: *A magyar irodalom története II. [1800-tól 1919-ig]*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 866–881.; MARY GLUCK: *Georg Lukács and his generation, 1900–1918*. Harvard University Press, Cambridge–London, 1985; KARÁDI Éva-VEZÉR Erzsébet: A Vasárnapi Kör. In: KARÁDI Éva-VEZÉR Erzsébet

szellemű budapesti értelmiség körében már a századelő éveiben kifejezetten divatos volt ez az okkult irányzat, amely Tarjányi Eszter szerint „a konzervatív bizonyosságra épülő szemlélettel szembeállított modern világkép egyik jelének számíthatott” akkoriban.⁶⁰ A Vasárnapi Körből nőtt ki 1917 tavaszán a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája. Programjukban a következőket írják: „Az új spiritualizmusnak és idealizmusnak világszemléletét kívánjuk terjeszteni és annak problémáival foglalkozni. Döntő fontosságot tulajdonítunk ennek éppen ma, mikor már szemmel látható, hogy az európai kultúra a 19. század pozitivizmusa után határozott fordulatot vett újra a metafizikai idealizmus felé.” Régi problémák mai formájával való megismertetést, új tudást, új kultúrát ígértek, „melynek hordozója a most kialakulóban levő európai ember szellemi típusa. Ez az új típus a múltban levő materializmussal szemben a transzcendencia problémáinak fontosságát, a relativista impresszionizmussal szemben a princípiumok egyértelmű érvényességét, az anarchikus világnézettel szemben a normatív etika pátozát hirdeti.”⁶¹

A fenti idézetek ellenére 1914 szeptemberében még Bauer is együtt énekelt a katonatársakkal. 1915 februárjában azonban, már útban a frontra, elhatározta, hogy amennyire csak lehet, kívül marad a háború eseményein és elhatárolódik környezetétől: „Az emberektől abszolút idegen maradtam, és valóban úgy látszik, ők sem tudnak engem mibe venni, és feladják a reményt, már ab ovo hozzám közeledhetni illetve engem belevonhatni társaságuk- és társalgásukba.”⁶² Ami Balázs Béla számára csodálatos bajtársi közösség, sőt egybeolvadás volt, az

[szerk.]: *A Vasárnapi Kör. Dokumentumok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1980. 7–41.)

⁶⁰ TARJÁNYI Eszter: *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*. Universitas Kiadó, Budapest, 2002. 100.

⁶¹ NOVÁK Zoltán: *A Vasárnap Társaság: Lukács Györgynek és csoportosulásának eszmei válsága, kiütkeresésük az első világháború időszakában*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 104.

⁶² *Bauer Ervin naplója*. I. m. 163. (1915. február 22.)

Bauernek a privát szféra és az egyéni szuverenitás⁶³ erőszakos megsemmisítése. Egyre kényelmetlenebbül érezte magát katonatársai körében, akik ekkorra már „a legidegenebb lények ezen a világon, kiknek létezése már az eleven inzultus”.⁶⁴ Teljes magányba vonulva, minden lehetséges idejét a feleségének szenteli: egyre csak a tőle kapott leveleket, orvosi lapokat, a vele megbeszélte Biblia-részeket olvassa, az ő fényképeit nézegeti, az ő nevét írja bele a galíciai hóba, illetve neki készíti a hosszú levelekhez mellékelt háborús feljegyzéseit is. Szinte minden szabad idejét írással tölti, katonatársai gyakran gúnyolják emiatt. Egy alkalommal hír jön, hogy az oroszok bevilágítják a tájat, a nyugalomnak vége, talán menekülni kell: „Én iszonyúan drukkolok és tele vagyok gátlással egyszerűen a félelemtől. De még írok. [...] Hogy eddig is írok és még most is írok, azt hősiességnek érzem, mert legszívesebben az ösztönöm elpakolni és összehúzódnai hajtana, de most már nem merek tovább – kísértésnek érzem – végtelen ideges és izgatott vagyok, minden hang felijeszt. Micsoda kedélyhullámok egy rövid óra alatt és hányszor egy nap és hány nap van.”⁶⁵

Naplóleveleiben a társaitól és az őt körülvevő háborútól egyre inkább teljes elzárkózásban létező értelmiségi alakja elevenedik meg; úgy tűnik, hogy Bauer számára a háborúban az egyedüllet, az egyedülletben pedig az írás maradt a túlélés egyetlen lehetséges eszköze. Ugyanabba az individualizmusba menekült, amit háborús írásaiban Kaffka Margit is ajánlott az egyén számára: a kiszolgáltatott és tehetetlen individuumnak a legszörnyűbb arcát mutató társadalommal való találkozásakor az önmagába való visszavonulást és a hangos szólamoktól való távol maradást kínálja elfogadható magatartásként. Meggyőződése volt, hogy az énnak nem árt a háború, ha független marad, távol marad minden társas hóborttól, ha soha nem felejtí emberségét.⁶⁶ S úgy tűnik, Kaffkának igaza lehetett, hiszen a háborúval

⁶³ Bauer megfogalmazásában: „megalázták, minden kérdés és ok nélkül kifárasztották a saját céljukra az ő összes termékeny céljaival szemben”. (*Bauer Ervin visszaemlékezése*. I. m. 111.)

⁶⁴ *Bauer Ervin naplója*. I. m. 164. (1915. február 22.)

⁶⁵ Uo. 241. (1915. március 16.)

⁶⁶ BODNÁR György: *Kaffka Margit*. Balassi Kiadó, Budapest, 2001. 257–259.

való bármilyen azonosulást következetesen elutasító Bauerben hazatérve is megmaradt ez az akart idegenség: „Most, amikor frissen magamhoz térve testileg és idegileg, és magamhoz megterve lelkiileg megkeresem a képeket, egyetlenegy sincs, mely kedves volna, egyetlenegy sincs, melyet tulajdonképpen csak azért már, mert jelen voltam, ne szégyellnék kissé leírni – hogy kerültem én oda, minek voltam én itt, hogyan tudott annyi is megmaradni emlékemben, amennyi megmaradt. De megmaradt, noha teljesen idegenül tőlem és groteszk jelleget öltve.”⁶⁷

Zárszó

A két testvér összehasonlításában nem önmagában a háborúról alkotott véleményük szélsőséges különbsége a legérdekesebb, hanem az, ahogyan az egyén és a közösség viszonyáról gondolkodtak a megváltozott világban. Mindkettejüknél szerepet kapott valamiféle elidegenedettségszorongás. Balázsnál a modernitástól való elfordulást, a magányt és a közösségtől való elkülönülést jelentette egészen 1914-ig, hogy aztán a háború az abba való visszajutás lehetőségének ígértét jelentse számára később. Ezzel szemben Bauernek, aki a háború kitörésekor éppen rajongásig szeretett hivatásának gyakorlati megkezdése előtt állt, egészen feloldódva frissen megtalálta szerelmében, boldogan, elégedetten, éppen a közösségből való kiszakadás lett a megmaradás egyetlen elképzelhető formája.

Ugyancsak érdekes a háború reprezentációi és a saját részvétel viszonyának szomorú ellentmondásossága: annak ellenére, hogy a két testvér közül Bauer volt az, aki kezdettől fogva elutasította a háború csodálatát és szükségességét, mégis ő volt az, aki bátyjával ellentétben nem választhatta meg sorsát; s így a kényszernek engedelmességgel mindvégig teljesítette a minimális programot: az első perctől az utolsóig részt vett a hadi gépezet működtetésében.

⁶⁷ *Bauer Ervin visszaemlékezése*. I. m. 101.